

УДК 37.015.3

ПОПЕРЕДЖЕННЯ НЕВРОТИЧНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Олена Штепа

*Львівський національний університет імені Івана Франка, вул.
Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Подано аналіз причин невротизації дітей молодшого шкільного віку. Зосереджено увагу на витоках невротичного конфлікту особистості та можливих продуктивних шляхах його подолання. Обґрунтовано детермінованість невротичного формування особистості молодшого школяра наявністю конфліктної сімейної ситуації. Наведено результати апробації програми тренінгу спілкування для дітей з високим рівнем ризику утворення невротичних симптомокомплексів.

Ключові слова: невроз, невротичний конфлікт, недоліки виховання, корекція, тренінг спілкування.

Невроз називають хворобою цивілізації. Темп і умови життя стають психогенними факторами, що спричиняють зростання неврозів, особливо з ознаками тривоги, депресії. На жаль, неврози молодшають. Діти з невротичними проявами у поведінці потребують допомоги і батьків, і спеціалістів. З різних причин батьки не завжди можуть надати цю допомогу, оцінити її необхідність. Багатьом треба усвідомити, що не всі "капризи" дитини можна виправити жорсткішим вихованням; деякі батьки під пресингом суспільної думки не хочуть показувати, що з їхніми дітьми щось не так; дехто не може забезпечити належну допомогу дітям через важкі матеріально-економічні умови життя сім'ї. Саме шкільний психолог у цій ситуації повинен реально допомогти дітям і зорієнтувати батьків.

Як виявити дітей з невротичними рисами, як спланувати корекційну роботу та налагодити соціальні відносини в умовах школи? Запропонована нами програма тренінгу спілкування для учнів молодших класів із тенденцією утворення невротичних симптомокомплексів є одним з варіантів корекційної роботи (соціотерапії) з метою підвищення рівня адаптації до мікросередовища тих дітей, які потребують особливої уваги.

Програма корекції спілкування для молодших школярів з тенденцією утворення невротичних симптомокомплексів здійснюється у рамках природного соціального середовища дітей (шкільному класі), формуючи в дитини нове, не вороже його сприйняття.

Програми тренінгу спілкування можуть використати шкільні психологи. Пілотажні корекційні заняття за цією програмою проведено у третіх класах двох середніх шкіл м. Львова.

Науковці висловлюють різноманітні погляди щодо причин і механізмів розвитку неврозу. Одностайними дослідники є у визнанні: 1) певних психологічних особливостей, схильності людей до неврозу як своєрідної реакції особистості на зміну обставин навколишнього середовища; 2) психічної травми як рушійної сили у виникненні й розвитку неврозу.

Тлумачення понять “невротичний конфлікт” та “психічна травма” у психологічній літературі, на наш погляд, дещо нечітке: невротичний конфлікт – порушення особливо важливих для особистості відносин з навколишньою дійсністю; психічна травма – подія, яка торкається значимих сторін життя людини.

Невротичний конфлікт – внутрішня реакція людини на суперечливість між зовнішньою інформацією та внутрішніми очікуваннями й прагненнями.

Невротичний конфлікт – це неготовність людини до сприйняття нової інформації (порушення часового модусу майбутнього, за Гайдеггером) через несформованість спрямовуючих норм (“ідеалів”, за М.Люшером [1, с.10]). Людина не готова віднести нову інформацію до певних категорій, тому що сприймає її як ворожу. Оскільки носіями цієї інформації найчастіше є найближчі люди, то й вони починають сприйматися вороже (руйнування соціальних зв'язків, за В.М'ясіщевим [2, с.65]). За таких умов будь-яка ситуація, в якій людина усвідомлює недостатність спрямовуючих норм, є для неї психотравмуючою. У переліку головних потреб людини, за Х.Мюрреєм, провідні місця займають потреба в агресії, у пошуку дружніх зв'язків і у відторгненні інших. К.Хорні назвала їх складовими базового невротичного конфлікту [3, с.17]. Конфлікт між одночасними прагненнями “проти людей”, “до людей” і “від людей” є природнім. Інша справа, чи вирішується він конструктивно.

Аналіз літератних джерел засвідчує, що науковці пояснюють причини виникнення неврозу різнопланово, стверджуючи, що невротичні процеси є зворотніми. Узагальнений погляд на передумови “зворотнього розвитку” невротичних станів дає поєднання багатьох наукових підходів у єдину систему, яку ми відобразили схематично (див. рис. 1).

Дамо пояснення причин виникнення неврозу та, його “зворотнього розвитку”, зображеного на схемі:

а – втрата спрямовуючих норм – “ідеалів” (за М.Люшером);

1 – кожна дитина з часом робить для себе відкриття, що “добре” і “погане” можуть бути частинами єдиного “цілого” (передовсім мама персоніфікує образ “цілого” в очах дитини). У дитини виникає “депресивна

установка” (за М.Кляйн), оскільки вона вперше зіштовхується з необхідністю відновлення спрямовуючих норм – “ідеалів” (за М.Люшером);

2 – у дитини виникає тривога внаслідок зіткнення з ворожим до неї світом (за К. Хорні), адже вона має потребу діяти у відповідності з власними “ідеалами”, а оточуючий світ (суспільство) вимагає дотримання інших норм;

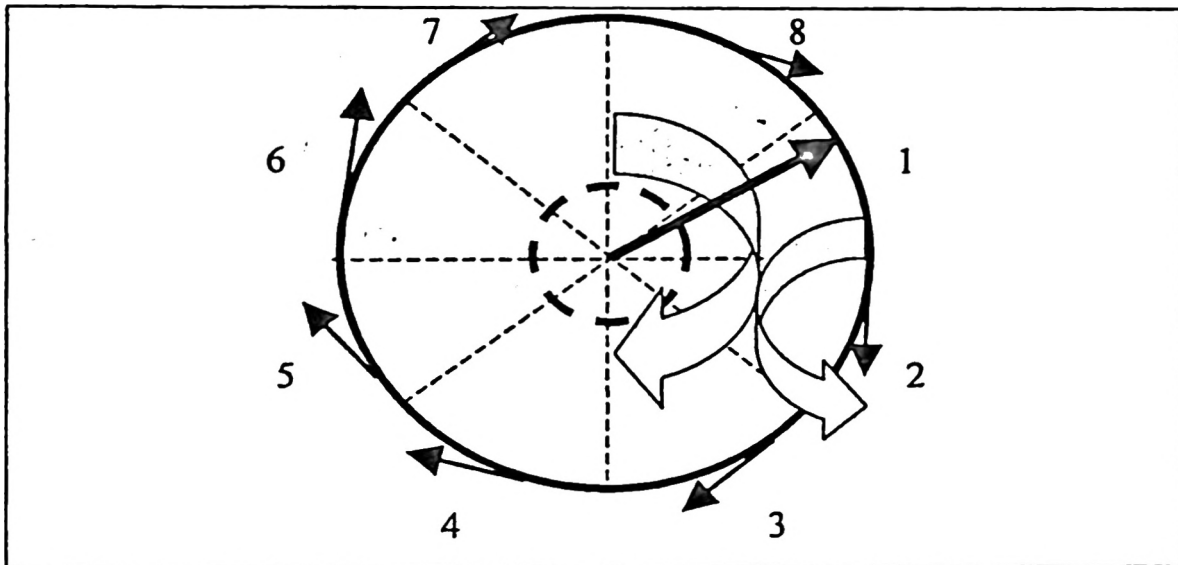

Рис. 1. Невротичний розвиток особистості

3 – дитина не навчилася знаходити продуктивний вихід у “суперечках” із соціальним оточенням, тобто відбулося “неправильне навчіння” (на думку біхевіористів). “Незавершені справи з дитинства” (за Е. Берном [4, с.173-185]) спричиняють невротичний конфлікт, який є ґрунтом для подальших психотравм;

4 – конфлікт між можливостями людини та обов’язками, які накладає на неї суспільство (за Гіляровським), спричиняє “невротичні реакції”;

5 – конфлікт із силами соціуму через неможливість розвивати власні здібності (за Е.Фроммом [5, с.38]) спричиняє гострий невроз;

6 – з’являється незадоволеність потреби у самореалізації (за К.Роджерсом);

7 – звужується внутрішній світ особистості внаслідок порушення часових модусів; вона стає “закритою” для свого майбутнього (за Гайдеггером);

8 – у людини, яка втратила сенс буття (за В.Франклом [6, с.124]), з’являється почуття неповноцінності (за Адлером);

ω – розвиток “антиципаційної неспроможності” (за В.Менделевичем [7, с.211]) як надкомпенсації цієї неповноцінності свідчить про те, що людина знаходиться у стані затяжного неврозу. На нашу думку, “антиципаційна

неспроможність” може виявлятися у побоюванні людини навіть припустити можливість негативних подій. Це призводить до того, що особа раз у раз опиняється у подібних конфліктних ситуаціях, корені яких слід шукати у подіях дитинства.

Якщо людина неспроможна вирішити ці питання, можна говорити про наявність невротичного розвитку особистості. Якщо ж особистість вирішує їх продуктивно, це означає, що вона вийшла за межі “невротичного кола” і віднайшла спрямовуючі норми – “ідеали”; навчилася гармонійної взаємодії з соціальним середовищем і здобула можливість самореалізації, тобто якомога повнішого виявлення та розвитку власних здібностей. А.Маслоу назвав це самоактуалізацією. Учений вважав, що особистості, які самоактуалізуються, позбавлені неврозів.

Людина бачить сенс свого буття у дотриманні та своєчасному перегляді спрямовуючих норм. Надзвичайно важливим є своєчасний перегляд спрямовуючих норм, адже “застій” спричиняє дисгармонію, конфлікти з соціумом. Певно, такий вид “гнучкості” у поглядах мав на увазі А.Ейнштейн, коли говорив про фактори успіху в роботі (можна сказати і задоволення в самореалізації): 1) наполегливість у досягненні мети; 2) вміння відмовитися від цієї мети у потрібний момент, “не зациклюватися”.

Отже, невроз – це особлива реакція особистості на неможливість розвитку та реалізації її потенційних можливостей оточуючим соціальним середовищем.

Модель невротичного формування особистості молодшого школяра подано на рис. 2.

Передумовами виникнення неврозу у дитини є передневрозний характер (за Гарбузовим [8, с.32]). Його біологічною основою може бути зниження біотонусу організму (Е.Осіпова, Е.Сканаві) й на нього також впливають сімейні конфлікти. На думку А.Захаров, В.Ротенберг, В.Бехтерев, Е.Осіпова, роль сімейних конфліктів є провідною у виникненні дитячих неврозів.

Наслідком непорозумінь між батьками стає недостатність емоційної уваги батьків до дитини. Внаслідок цього, риси передневрозного характеру дитини не тільки не налагоджуються, а й підсилюються. Взаємовплив між суперечливістю поглядів батьків на виховання дитини та сімейними конфліктами породжує замкнене коло, в якому вже неможливо виділити першопричину.

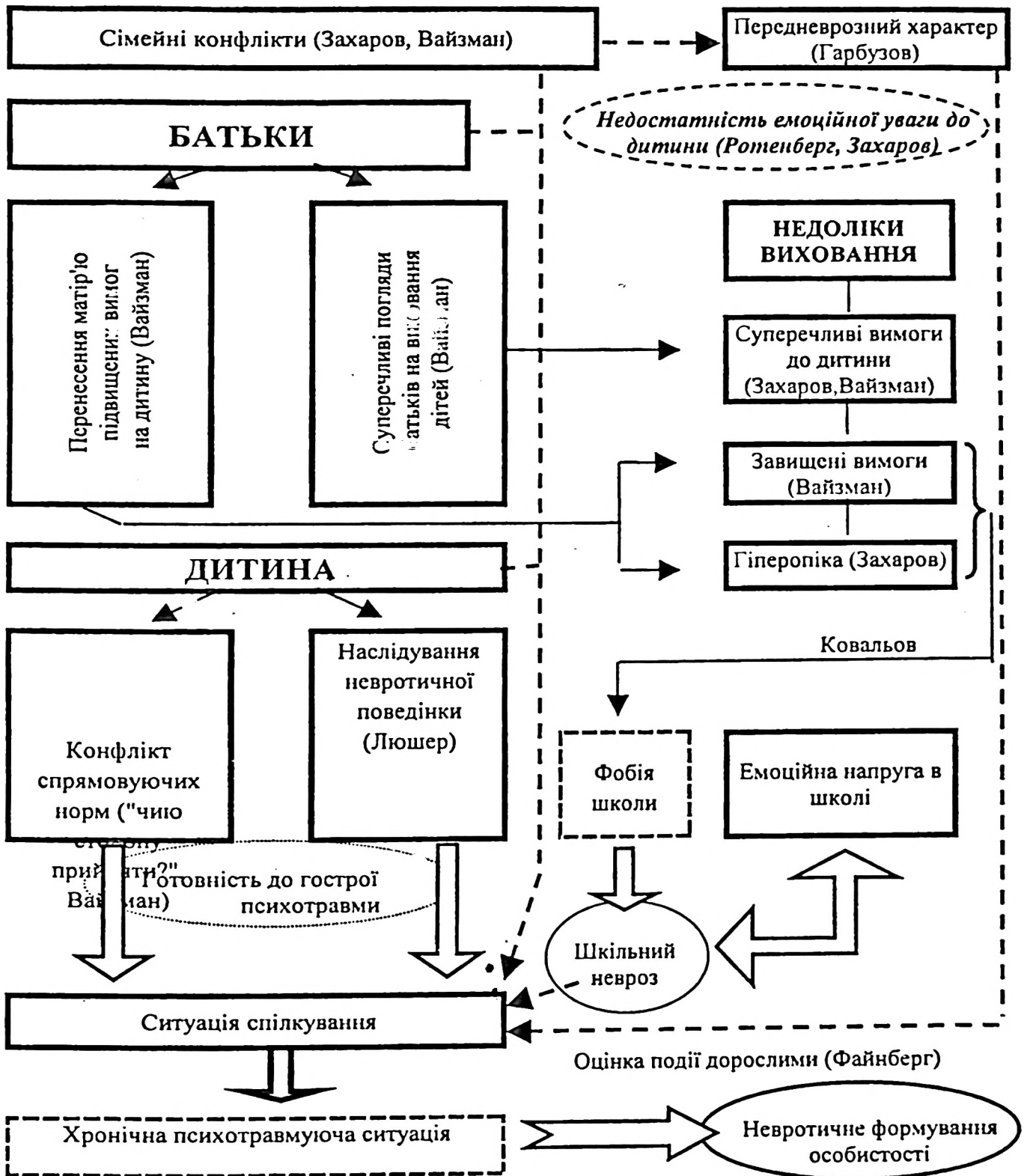

Рис.2. Модель невротичного формування особистості молодшого школяра.

Суперечливість вимог до дитини – один з недоліків виховання, що несе невротизуючий заряд. Н.Вайзман звертає увагу на такий наслідок сімейних конфліктів, як перенесення матір'ю підвищених вимог на дитину. Це, на його думку, є компенсацією незадоволеності підвищених вимог жінки до чоловіка. Дитині пред'являють надто високі вимоги, які вона не в може задовольнити, виконати. Концентрація на досягненнях дитини, завдяки яким вона має стати “ідеалом”, призводить до викривленого стилю виховання – гіперопіки. Її руйнівний вплив на особистість дитини відмічає А.Захаров.

Як діє сімейний конфлікт на дитину? У дитини виникає конфлікт спрямовуючих норм; цей люшерівський принцип ми поклали в основу нашого погляду на виникнення неврозу. “Чію сторону прийняти?” – це внутрішнє гостре питання дитини влучно сформулював Н.Вайзман [9, с.76]. Адже до початку конфлікту (або до моменту усвідомлення дитиною наявності цього конфлікту) обоє батьків були “хорошими”. Для дитини процес зміни спрямовуючих норм є дуже болісним. Наявність цього конфлікту свідчить про “готовність” дитини до сприйняття певної ситуації як гострої психотравми.

Непродуктивність у вирішенні дитиною конфлікту “ідеалів” підсилюється тим, що дитина наслідує і невротичну поведінку батьків. М.Люшер стверджував, що дитина “навчається неврозу”, оскільки, не маючи можливості порівняти поведінку батьків з поведінкою інших, засвоїла її як природну. Становище ускладнюється: шукаючи нові орієнтири, які мають допомогти не втратити себе, дитина йде хибним шляхом. Їй залишається прийняти ті правила і те бачення себе, яке їй пропонують дорослі. Гіперопіка спричиняє страх розлуки з матір'ю, що виливається у “страх (фобію) школи”; завищені вимоги – страх не відповідати їм. До цього додається емоційна напруга в школі. Побоювання дитини щодо школи справджується, але змінити вона нічого не може, тому що не бачить себе такою, якою є насправді. Так виникає “шкільний невроз” – боязнь труднощів у навчанні, у відносинах з учителями та однокласниками, який ми розглядаємо як один з чинників формування невротичної особистості.

Отже, пряма (як конфлікт спрямовуючих норм) та опосередкована (недоліки виховання та загострення рис передневрозного характеру) дія сімейних конфліктів призводить до того, що певна ситуація спілкування може стати для дитини гострою психотравмою.

Причиною дезорієнтації у спрямовуючих нормах є необхідність перегляду дитиною поглядів на батьків у конфліктній ситуації. Наслідками конфліктної сімейної ситуації є порушення у вихованні. За даними нашого дослідження, надмірність вимог-заборон є найбільш невротичним фактором для молодших школярів у сімейній ситуації. Крім того, на хлопчиків значною

мірою впливає надання переваги в них розвитку жіночих якостей; на дівчаток – винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання.

Соціонічний підхід довів, що у молодшому шкільному віці питання розвитку етико-емоційних функцій набуває особливого значення, враховуючи, що порушення в емоційній сфері є характерними для неврозу [10].

Ми прийшли до висновку, що найефективнішим шляхом навчання молодших школярів конструктивного вирішення конфлікту між потребою в емоційній підтримці з боку оточуючих є тренінг творчого спілкування.

Для цілеспрямованого проведення корекційних занять нами попередньо був складений психологічний портрет молодшого школяра з високим рівнем ризику утворення невротичних симптомокомплексів (дітей, “які потребують особливої уваги”).

Серед досліджуваних учнів тенденцію утворення невротичних симптомокомплексів мали 42 %, з них 70 % – хлопчики. Найбільш характерними рисами учнів, “що потребують особливої уваги”, є невпевненість у собі, безвідповідальність, нонконформність, що проявляється в агресивній поведінці. Фоном прояву цих рис є тривожність. Тривожність можна назвати “аморфним стрижнем” особистості з тенденцією невротичного формування. Джерелом тривожності як невротичного симптомокомплексу є поєднання відчуття дитиною тривожності у сімейній ситуації та загальної тривожності у школі. Саме за високим рівнем тривожності учня вчитель може виявити дітей, яким необхідна особлива увага педагогів та шкільного психолога. Головними факторами тривожності є фрустрація у досягненні успіху та страх не відповідати очікуванням оточуючих, які за нашою шкалою сили впливу неврозогенних факторів на молодших школярів займають перше і друге рангові місця, складають основу невротичного конфлікту в молодших школярів. Такі властивості особистості учнів з тенденцією формування невротичних симптомокомплексів впливають і на їх взаємовідносини з ровесниками у класі. За даними соціометрії 40 % з цих учнів є представниками групи “тих, ким нехтують”, 10 % - “ізольовані”. Причиною непорозуміння з ровесниками і неприйняття з боку останніх є неадекватна занижена оцінка позитивних якостей оточуючих, причина якої у дії такого захисного механізму психіки, як проєкція. Явище проєкції виявляється передусім у заниженій оцінці своїх однокласників учнями, “що потребують особливої уваги” за такими якостями: турботливий, розумний, завжди допомагає.

На нашу думку, найбільш ефективним шляхом корекції викривленого стилю спілкування в учнів з високим рівнем ризику утворення невротичних симптомокомплексів є тренінг спілкування, який створює умови для творчого саморозкриття особистості. Звільнення завдяки тренінгу від агресії та страху, що її породжує, дає можливість дитині відчувати себе по-новому.

Проявляючи себе творчо, вона бачить, якою є насправді – розумною, дотепною, впевненою у собі. Після випробування у творчій роботі дитина може об'єктивніше оцінити себе. Знаючи свої властивості, вона розуміє, чого їй ще необхідно навчитися, щоб краще порозумітися з оточуючимй.

Зміни стилю поведінки учнів, “які потребують особливої уваги” в бік конструктивності, фіксувались у журналі спостереження. В оцінці міри ефективності програми тренінгу спілкування застосовано коефіцієнти прогнозу ($N_n = 50,0\%$) та надійності прогнозу ($N = 83,3\%$) ефективність корекційного впливу, а також коефіцієнт незадоволення ($N_z = 1,2$ при $\max = 5$). Аналіз змін проводився у двох контрольних групах: до *групи В* увійшли учні з високим рівнем ризику утворення невротичних симптомкомплексів, які не відвідували корекційних занять; до *групи С*, увійшли учні з низьким рівнем ризику утворення невротичних симптомкомплексів.

Після корекційних занять кількість дітей з тенденцією утворення невротичних симптомкомплексів зменшилась на 25%. Особливу увагу привертає зниження рівня ризику утворення симптомкомплексу за шкалою “астенія”, оскільки саме розгальмування творчості мислення та усунення надмірної тривожності були завданнями тренінгових занять. У 30% учнів, “що потребують особливої уваги”, зріс рівень знань про себе, що відобразилося на підвищенні рівня адекватності прогностичної самооцінки та оптимістичності постдіяльнісної самооцінки. Знизився рівень тривожності за факторами “фрустрація потреби у досягненні успіху” (- 14,5%); “страх не відповідати очікуванням оточуючих” (- 22,0%); “страх і проблеми у стосунках з учителями” (- 9,9%), які складають ядро неврозогенних факторів, що негативно впливають на формування особистості молодших школярів. Зменшилась яскравість прояву таких деструктивних емоційних реакцій у сфері спілкування, як агресивність, підозрілість, образливість. Перестала існувати група “ізольованих”, і 40% учнів, “що потребують особливої уваги”, стали представниками групи “тих, яким надається перевага”.

Порівняння “особистісного профілю” молодших школярів з тенденцією утворення невротичних симптомкомплексів до і після тренінгу спілкування дає можливість зробити висновок: для дітей питання емоційної підтримки у спілкуванні перестало бути невирішеною проблемою; акценти у взаємодії з ровесниками перемістилися у “ділову сферу”. Отже, доцільність та ефективність тренінгу спілкування для молодших школярів очевидна.

---

1. Люшер М. Сигналы личности: ролевые игры и их мотивы. Воронеж: НПО "ИОДЕК", 1993.
2. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. Л., 1980.
3. Хорни К. Наши внутренние конфликты: конструктивная теория невроза. СПб: Лань, 1997.
4. Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных: пер. с англ. СПб: Талисман, 1994.
5. Сромм Э. Человек для себя: Мн.: Коллегиум, 1992.
6. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: М.: Прогресс, 1990.
7. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология. Практическое руководство. М.: МЕДпресс, 1998.
8. Гарбузов В.И. Нервные дети: Советы врача. Л.: Медицина, 1990.
9. Вайзман Н.П. Реабилитационная педагогика. М.: Аграф, 1996.
10. Гут М.М. Динамика информационно-психологического созревания личности // Соционика, ментология и психология личности. М., 1997. №5. С. 38-40.

PREVENTION OF NEUROTIC DEVELOPMENT OF THE YOUNGER PUPILS

Shtepa Olena

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska St., 1 79000 Lviv
Ukraine fros@ukr.net, franko.lviv.ua*

The results of the scientific research devoted to the investigation of the reasons of neurotizing of children of younger school age and approbation of the programme of training of communication for these children are offered in this article. Attention is concentrated on the reasons of neurotic conflict of the person and probable productive ways of its overcoming. The prime-conditionality of the neurotic formation of a personality of the younger pupil by presence of a disputed family situation is proved.

Ключові слова: neurosis, neurotic conflict, mistake of education, correction, raining of communication.

Стаття надійшла до редколегії 06.2001

Прийнята до друку 15.10.2001